

X 93 : 1848

aln

MI A TEENDŐ VERESÉG ESETÉN?*

1848–49 százötvenedik évfordulójának sokszínű ünnepségsorozata végén, s visszaemlékezve 1956 forradalmának leverésére, annak másnapján ült össze „A forradalom után” című konferencia. A vereségeket és a nyomukban járó megtorlást mind a kortársak, mind a visszatekintők indokoltan sorolják történelmünk legnagyobb próbatételei közé. A „túlélés” meghatározó szándéka mindkét esetben egyértelmű és általános volt, ha mutatkozott is megosztottság a tekintetben, hogyan biztosítható az rögtönösen egyén és közösség számára, illetve milyen politika kívánatos és érvényesíthető érdekében távlatosan.

A vereséget a küzdők túlnyomó többsége túlélni akarta és tudta. Vereségről indokolt beszélni, hiszen „bukásról” a küzdelemmel szolidárisak mellett az 1848–49-ben, illetve 1956-ban történtek objektív vizsgálói szerint nem lehet beszélni. A legyőzöttek táborában jelentkezett nézetkülönbségeket, illetve konfliktusokat még túlbecsülésük esetén sem lehet olyan súlyúaknak tekinteni, amelyek vetekedhetnének a katonai túlerő szerepével a szabadságküzdelmek önvédelmének megghiúsulásában.

A „túlélés” a szó szoros értelmében a fizikai lét biztosítását jelentette, esetenként megkövetelve a menekülést a határon túlra, a hazai búvóhely gondos megválasztását, netán – ismert személyek esetében – még a külső megvál-

* Az 1999. november 5-én a Petőfi Irodalmi Múzeum rendezésében elhangzott előadás szerkesztett szövege.

Az 1848-49 - es eseményekről

toztatását is. 1849-ben – s a továbbiakban a historizálást is kerülendő már csak arról esik szó – kétségtelen, hogy a győztesek fenyegetései, ígéretei, sőt „fogóbér” kilátásba helyezése folytán sokfelé – főként ott, ahol a hatalomnak sikerült polgárháborús fejleményeket kirobbantania, így a délszláv és román lakta területek egy részén – nehezzé vált a rejtőzködő politikus, a bujdosó honvéd megmenekülése. Ugyanakkor felemelő esetek sora szól, az emlékiratok, az eljáró hatóságok aktái, az emlékezetben és a ládafiában megőrzöttek tanúsága szerint, emberi és politikai szolidaritásról, üldözöttek és gyászba borultak támogatásáról, az azonosulásról a haza „szomorúra” fordult sorsával. Beszédes példája ennek, hogy a tardi asszonyok beleszótták hímzéseikbe a „Kossuth-bankók” 1848-ban Tyroler József rajzolta „magyaros” mintáit, s a gyászruhák tüntető viseletének eltiltása után – a megtorlás vértanúira is utalva – piros vonalakkal „élénkített” feketében jártak. Szerte az országban, Erdélyben különösen, igen elterjedt az 1848-ban vert pénzérmékből készített karkötők és melltűk viselete.

Ismert módon messzemenően korlátozták 1848–49 valóságos történéseinek, még inkább szellemének felidézését. Csírájában igyekeztek elfojtani minden vélt és valóságos szervezkedést, és büntetéssel sújtani minden magányos tiltakozót. Árgus szemek figyelték a nyilvánosság előtt szereplő értelmiségieket, behódolásra szorítva őket. A pesti „német színészekkel” ellentétben a Nemzeti Színház alkalmazottai a város újra megszállása után a felszólítások elől kitérve húzták-halasztották a hódolatnyilvánítást, de néhány hét múltán, 1848. augusztus 18-án, az ifjú császár születésnapján rákényszerültek. – A sajtó jórészt elvesztette hírlapíróit, ezért is a hasábokat mindenekelőtt a zömükben németből fordított, illetve kivonatolt rendeletek és közlemények áradatával töltötték tele a szerkesztőségek hivatalnokként buzgolkodó munkatársai. Ha politikai

kommentárra, vélemény megfogalmazására egyáltalában sor került, úgy az egyfelől a hatalom „pacifikáló” tevékenységét méltatta, másfelől – és egyre inkább – 1848–49 „kártevéseit” ostorozta, így biztosítva, hogy a „jó szellemű” szerkesztőség hangját „odafent” méltányolják.

A „túlélés” igenlésének politikai és erkölcsi tartalma, célja tekintetében az életkörülményektől és a tudatviszonyoktól függően nagyon is megoszlottak a vélemények, szoros kölcsönhatásban a magatartást végső soron meghatározó lelki alkattal. Célszerű talán a „túlélés” elvi és gyakorlati értelmezésének két, egymással szöges ellentétben álló, irodalmilag jól ismert, s így röviden jellemezhető példáját felidézni az 1849-et követő első esztendőkből. Az egyik a maga korában a könnyed és sikeres toll- és köpönyegforgatás jelképévé emelkedett Kecskeméthy Aurélie, aki a honvédsereg vezérének szerkesztői megbízását cserélte fel az önkényuralom hivatalos lapjának főmunkatársi szerepkörével, hogy azután sajtócenzorként, hamarosan pedig rendőrfelügyelőként érdemelje ki Bach belügyminiszter bennfentességet biztosító bizalmát. Vagyon és jövedelem híján – vallotta meg irányváltása idején naplójának cinikus őszinteséggel – „az ember gyenge, a gyomor erős”, de majd azt is leírta, hogy ámbár „nem elégti ki ambícióit”, de „némileg kellemes öntudat és biztonságérzet” kialakítója a „tettleg uralkodó” rendfenntartó belügyi „testülethez” tartozni. 1851-ben kiadott röpirata csak epizodisztikus jelentőséggel bírt, hiszen még helyeselte a hamarosan hivatalosan megtagadott oktrojált „alkotmányt”, és néhány szarkasztikus megjegyzéssel illetve az önkényuralmi közigazgatást. Ugyanakkor megelőlegezte bizalmát a kormányzat távlati tervei iránt.

Mondhatni a „túlélés” homlokegyenest ellenkező fel fogását vallotta – a pénzkeresetre ugyan nem szoruló, de minden megpróbáltatást vállaló – Madách Imre. 1849-ben „a népjogok zászlóját” kitűző Magyarországot „a szabad-

ság végbástyájának” tekintette, s a maga módján mindent megtett, amit tehetett érte. A vereség után nemcsak elrejtette a nógrádi nemzetőrség fegyvereinek egy részét, majd 1851-ben saját szabadságát kockáztatva bújtatta a szabadságküzdelem egyik üldözöttjét, Rákóczy János honvéd századost, a Honvédelmi Bizottmány volt titkárát, hanem tételesen meg is fogalmazta, hogy „aki jogát csak erőre alapítja, feljogosít erőt használni ellene”. Feltehetően ugyancsak az 1850-es évek legelején vont párhuzamot a csak a „jobb létért” küzdő más népek és a fennmaradásért harcoló magyarság között, hiszen „mi örökös harcban állunk létünkért... egy kalitkában... a fenevaddal, mely minden percben el akar nyelni”.

Közismert, hogy Magyarországon a politikusok közül a vereség után elsőként azok szólaltak és szólalhattak meg, akik már az 1847–48. évi országgyűlés előtt szemben álltak a reformellenzékkel, majd elhatárolódtak a népképviselői országgyűlésnek felelős kormányzattól. – Az 1850 tavaszán benyújtott s hamarosan publikált, Dessewffy Emil gróf által szerkesztett s két tucat – Schwarzenberg hercegtől származó csúfnevük szerint – „ókonzervatív” politikus nevében az uralkodóhoz intézett memorandum egyszerre tett tanúbizonyságot feltétlen dinasztiahűségükről és arról, hogy ellenzik az államszerkezet lényegi megújítását. Az emlékirat az 1848-as szentesített törvényekre is kiterjeszkedően, ugyanakkor értelemszerűen az 1849. évi oktrojált császári „alkotmányt” is érintően foglalt állást lényegében Magyarország 1848 előtti államjogi helyzetének restaurálása mellett. – Minthogy Schwarzenberg herceg sikerei az orosz katonai intervenció révén Magyarországon, majd ugyancsak cári nyomással a poroszok meghátráltatásában azzal kecsegtettek, hogy a birodalom teljes központosításával, az oktrojált „alkotmány” lebegtetésével és az önkényuralmi kormányzás gyakorlásával megvalósulhat Habsburg vezetéssel a nagynémet egység, az udvar nem hajlott

az államszerkezeti restaurációra. Esélye sem volt – az adott időpontban – annak, hogy a fiatal császár politikáját meghatározó erők visszatérjenek az 1848 előtti birodalmi szerkezethez, annál kevésbé, hiszen a centralizáltság hiányát, a struktúra „lazaságát” a forradalmi áttörés egyik legveszélyesebb előmozdítójának látták. Az emlékirat tehát célt tévesztett.

Mellőzésükbe azonban az „ókonzervatívok” nem nyugodtak bele. Saját és köreikhez tartozó „szakférfiak” tollából további memorandumok, illetve röpiratok törekedtek az udvart restaurációs elgondolásaikhoz közelíteni, de legalábbis ahhoz, hogy elgondolásaik tartalékot képezzenek arra az alkalomra, amikor bekövetkezik – s ebben biztosak voltak – a Habsburg-hatalom csalódása a Schwarzenberg által élesztett reményekben. Restaurációs terveikben többnyire hallgatással mellőzték a hatalom által átvállalt jobbagyfelszabadítást és a törvény előtti egyenlőség tiszteletben tartását, s legfeljebb burkolt utalásokat tettek a rendi struktúra továbbépítéséhez mindezt közelítő újraszabályozások szükségességére. A status quo ante bázisán kialakítandó restauráció alapelvei sorakoztak Somssich Pál volt helytartótanácsos és Zsedényi Ede volt kancelláriai tanácsos Bécsben kiadott röpirataiban, amelyeknek „jogvédő” állásfoglalását vélte erősíteni az utóbbi egy, a parlamentáris kormányzati rendszer iránti bizalmatlanságot az udvarban élesztő további röpiratával is. Eredetibb gondolatokkal az a Szécsen Antal gróf élt, akit a legszorosabb szálak fűztek a dinasztiahoz. Az aulikusok érvkészetét bővítve hatásosan kapcsolta egybe a birodalom 1848 előtti szerkezete kívánatosnak ítélt megújítását az arisztokrácia helyreállítandó politikai vezető szerepével. Ezt a „természetes” vezető réteget nyilvánította egyedül képesnek a birodalom stabilitásának biztosítására, a szeparatiztikus törekvések kivédésére, egyesítve „a történeti-politikai egyéniséggel” bíró nemzeteket a dinasztia iránti hűségben.

Nem tartozott az „ókonzervatívok” aulikus csoportosulásához az a névtelenül kiadott röpiratát „Széchenyi egyik tanítványa”-ként jegyző Török János, aki osztozott abban velük, hogy a folytatnivalót 1847-ben látta. Óvatosabb volt náluk „a felfüggesztett magyar alkotmányos”-ság helyreállításának követelésében. Ugyanakkor erősen érvelt a gazdasági fejlődés és a népnevelés felkarolása érdekében. A hatalommal való együttműködést nemzeti érdekek és erénynek nyilvánítva jelentette ki, hogy a „közbiriodalmi népek közt... a magyar faj van hivatva például szolgálni arra, mikép kelljen és lehessen a politikai érettséget loyális érzelmekkel összekötve... tanúsítani”. Feltételes módban fogalmazva ugyan, de mentséget talált az önkényuralom gyakorlására is: „felvilágosult s nemes irányú korlátlan hatalom több jót áraszthat és eszközölhet az ország boldogítására, mint a leghatártalanabb népszabadság, ha a tömeg tudatlan, elfogult...”

Míg az eddig megidézettek több-kevesebb korrekciós szándékkal, de az 1848 előtti, a rendi alkotmányosság Metternich által tolerált elemeit integráló államberendezkedés restaurálását tartották kívánatosnak, hangot kapott egy másik, a Lajtán túli német alkotmányos centralistákéhoz közelítő irányzat is. Nyilvánvaló, hogy az 1849. március 6-án (tettlegesen már 4-én) Schwarzenberg miniszterelnök javaslatára Ferenc József által felszámolt birodalmi parlament alkotmánybizottságának (német centralista) többségi tervezete ismeretében fogalmaztak olyan magyar politikusok, akik – különösen az utolsó „liberálisnak” tekintett miniszterek 1851 eleji távozásáig – a birodalmi alkotmányosság valamiféle változatát még realizálhatóbbnak ítélték az 1848 előtti rendi alkotmányos berendezkedés restaurálásánál. A közeledést a koncepcióhoz már megelőzte a „XIX. század uralkodó befolyása az álladalomra” nagy elméleti művén dolgozó Eötvös Józsefnek 1850-ben publikált röpirata, amely hitet téve a birodalom „nemzetiségei-

nek egyenjogúsága” mellett, a kemsieri parlament alkotmánybizottsága kisebbségének Palackýt követő, szláv alkotmányos föderalisták álláspontjával is polemizált.

Az Eötvöshöz közel álló Trefort Ágoston 1850 őszén arról értekezett, hogyan fejezhető be a forradalom az osztrák birodalomban és Magyarországon. Röpirata egykorán nem, s noha híre szárnyalt a szöveg elkészültének, közel másfél évszázados késéssel került csak, felkutatója érdeméből, kiadásra. Trefort, alapos politikai mérlegelés után, feltétlenül szükségesnek ítélte – bármilyen nehéz is lesz kialakítása – egy államjogi kompromisszum létrehozását. Noha az 1848-as szentesített magyar törvények legitimitását kétségbevonhatatlannak nyilvánította, politikailag realizálhatónak csak „a Pragmatica Sanctiónak, az áprilisi törvényeknek és a március 4-i chartának” (azaz a császár által oktrojált „alkotmánynak”), tehát az érdekeltek által eltérően megítélt három jogforrásnak „valamiféle kiegyenlítését” tartotta. Olyan „kiegyenlítésre” gondolt, amit „egy általános birodalmi gyűlés” hozna létre az uralkodó egyetértésével. Megengedhetetlennek tartotta, hogy ennek a döntésnek egyes országgyűlések elébe vág hassanak, tartva az előzetesen kialakuló s eltérő állásfoglalások „áldatlan harcától”.

Közismerten a legnagyobb egykorú hatást keltő s máig eleven visszhangot kiváltó két egykorú hazai röpirat Kemény Zsigmondé volt. A *Forradalom után*, amely a történelem menetében általa is támogatott átalakulás szükségességét sokban, de óvatosan hangoztatta, egyszerre akarta enyhíteni a hatalom bosszúállását és bátorítani a Kossuth-tól és híveitől elhatárolódókat. Dezilluzionálónak szánt túlzásait egykorán azzal mentegette egyik magánlevelében, miszerint „ez a röpirat nincs a történelemnek szánva, idővel el fogják feledni, de most szükség volt rá”. – Futó áttekintésünknek nem feladata Kemény röpiratainak elemző tárgyalása, de az összkép nem mellőzheti annak megemlí-

tését, hogy az erőviszonyok és a nemzetközi összefüggések reális mérlegelésének követelménye az 1851-ben megjelentetett második röpiratában bizony visszajára is fordult. Ha lett volna indokoltsága illuzionistának minősíteni 1848–49 önvédelmének szervezőit és megvívóit, akkor is Kemény röpirata legfeljebb illúzióváltást ajánlott, amikor a Habsburg-hatalommal való megegyezésre így ösztökélte olvasóit: „A germán tartományok által *Nyugatra* támaszkodva; a kitisztított magyar államiság útján *Keletre* hatva; az imponáló egység szükséges kellékeivel kültekintélyét föltartva; ben[n] pedig az alkatrészek szabad és összhangzó fejlődését hűn őrizve: – ez ama hivatás, mely mellett még eddig alig sejtett fény és nagyság fog a birodalomra áradni. Íme az alapeszme! Íme közös jövődönknek rendíthetlen sarkköve!”

Amit eddig a kisebb-nagyobb politikai tervezetek sorából érintettünk, az mind a győzelmet kölcsönző hatalommal való megegyezésnek, jórészt a majdani kiegyezési kísérleteknek előzményévé vált. Az Októberi Diploma kieszközölői már kínálgatták csodaszereiket, Deák Ferenc azonban, ekkor a passzív ellenállás megtestesítője, egyetlen idézett javaslat egyetlen részletére sem bólintott még rá.

Magyarország megújulásának és 1848–49. évi önvédelme szükségességének hívei itthon s jórészt a számkivetettségben is még csupán a nagy élményeket, illetve saját szerepüket megörökítő feljegyzésekre vállalkoztak. Foglalkoztak ugyan a jövővel is, de konkrétumokig jobbra csak a „forradalomcsinálás” hívei jutottak el. Jubál Károly ipartanodai tanár a „honmentés” katonai tervét is felvázolta, Makk József tüzér ezredes pedig a tenni akarástól lázas „szózat”-ában nemzeti és demokratikus célokra is mozgósított. A vizsgált időszakban – eddigi ismereteink szerint – elsősorban Kossuth volt az, aki – átmenetileg ugyan maga sem mentesen a mazzinista hatásoktól – Magyarország átfogó és konkrét, a történetek tanulságait sokban értékesí-

teni törekvő, írásba foglalandó alkotmányos megújulására tett javaslatot.

A Habsburg-birodalom elkerülhetetlennek ítélt felbomlásával szabaddá váló Magyarország kialakítandó alkotmányára készített javaslatát Kossuth – mint ismeretes – még törökországi internáltsága idején dolgozta ki. Alapelveit már az 1850. június 15-én Teleki Lászlóhoz intézett – tanulmány méretű – levelében felvázolta. Kidolgozott formáját 1851. április 25-én küldte meg – annak kérésére – Mazzininak, aki az eljövendő európai átalakulás érdekében az együtt élő népek nemzeti és nemzetiségi ellentéteinek kiküszöbölésére törekedett. Kossuth eredetileg a magyar országgyűlés azon határozatának kívánt eleget tenni, amely a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadásával egyidejűleg „az ország jövő kormányrendszerének” majdani „megállapítását”, mégpedig „minden részleteiben” feladatként állapította meg, aminek kidolgozására bizottság is alakult – többek között – Kemény Zsigmond részvételével. Minthogy azonban a Függetlenségi Nyilatkozat szerint „az európai státuscsaládban” helyét elfoglalni törekvő, minden nemzettel, különösen pedig szomszédaival békében, sőt baráti szövetségben élni kívánó Magyarország írott alkotmányának tervezete a vereségig nem készülhetett el, Kossuth feladatának tekintette pótlására egy előmunkálat készítését. Olyan javaslat megszövegezésére vállalkozott, amely reményei szerint tárgyalási alapul szolgálhat egy majdani magyar alkotmányozó országgyűlésnek, és addig is körvonalazhatja – az 1849. július 28-i országgyűlési határozattal összhangban – a kívánatos nemzetiségi megbékélés konkrétumait.

Az Alkotmányjavaslat az önrendelkezéshez jutó Magyarországot olyan, parlamentáris kormányzattal bíró államként ajánlotta helyreállítani, amely az egyéni és közösségi jogokat nemcsak deklarálja, hanem biztosításukat a személyi autonómiától a települések és a megyék igazga-

tásáig kiépítendő önkormányzati rendszerre kívánja alapozni. Minden szinten általános választójogra támaszkodó többségi döntést kívánt meg, a kisebbség alkotmányba iktatandó jogainak tiszteletben tartásával. Az önkormányzatok a végrehajtó hatalom esetleges túlkapásai ellenében a törvényhozásban, sőt egy alkotmánybíróságban találhasanak támaszra, amint a parlamentnek felelős kormányzat is az akcióképességének megbénítására irányuló esetleges törekvések ellenében, indítványozta a munkálat. A javaslat a nemzetiségek számára – a teljes jogegyenlőség biztosítása mellett – a személyi autonómiára alapozva lehetővé kívánta tenni a csatlakozást az országos politikai szervezetekként megalakítható „nemzeti egyletekhez”. Kossuth – Horvátország önrendelkezését elismerve – nem kívánt hozzájárulni az ország nemzetiségi területekre tagolásához, Magyarországot nem szokványosan „soknemzetiségűnek”, hanem „kevert nemzetiségűnek” tekintve. Ugyanakkor indokoltnak tartotta, hogy az önkormányzatok jelentős hányadában többséghez jutó nemzetiségek kezébe olyan hatalmi eszközök kerüljenek törvény szabta módon, amilyenekkel csak uralkodó nemzetek rendelkeztek az egykorú Európában. – Az Alkotmányjavaslat szerint az önrendelkezéshez jutó Magyarország országgyűlését illesse a majdani nemzetközi viszonyok figyelembevételével annak eldöntése, hogy államformája köztársaság vagy alkotmányos királyság legyen-e. Kossuth emellett mindenképpen a magyar országgyűlésnek fenntartandó jognak tekintette annak eldöntését is, kíván-e részt venni – a kilépés lehetőségének biztosításával – államszövetség létrehozásában.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az 1849. évi vereséget követő két-három évben a „túlélést”, sőt a politikai irányvétel hosszú időre meghatározó törekvések rendre megfogalmazódtak, de a hazai tudatformálásban nyilvánosan csak a kollaborálásra, a restaurálásra és – azok is csak részben – az önkényuralmat gyakorló hatalommal való

kompromisszumra törekvők gondolatai és javaslatai juthattak szóhoz. Mindenekelőtt az Októberi Diplomában majd testet öltő megegyezési kísérletek előfutárai jelentkeztek, de sokban már a kiegyezés is, amely a dualista rendszer keretei közt a „társuralkodó nemzet” pozícióját és kétes dicsőségét kínálta a magyarságnak, azonban tényleges önmeghatározása végzetessé váló ellehetetlenülését is egyben.

Túlélve a vereséget, 1848–49-nek és a Függetlenségi Nyilatkozatnak az irányadása, a törekvés az önálló magyar államisághoz és annak parlamentáris kormányzati rendszeréhez való visszatérésre, szolidaritásban „az európai státuscsoporttal”, megbékélve az együtt élő népekkel és szövetségben a régió nemzetével, új távlatokat nyert Kossuth Alkotmányjavaslatában. Ez a koncepció nemcsak a katonai vereség következményein mutatott túl, hanem felkészülést ajánlott a magyarság számára a Habsburg-birodalom elkerülhetetlen felbomlásának túlélésére is.

SZABAD GYÖRGY

Jegyzetek

A korszakra lásd.: Berzeviczy Albert: *Az absolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. I. Bp., 1922. – Szabad György: *Az önkényuralom kora*. In: *Magyarország története 1848–1890*. (Szerk.: Kovács Endre – Katus László) 2. kiad. Bp., 1987. – Hermann Róbert: *Megtörlés az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után*. Bp., 1999.

A szövegben említett művek és idézetek lelehelhelyei: Mátray Gábor: *Töredék jegyzmények Magyarország történetéből 1848–49-ben*. (S. a. r. Fülep Katalin) Bp., 1989. 231, 228, 241–242, 254–255. – Kecskeméthy Aurél: *Magyarország összpontosítása Ausztriában*. Pest, 1851. – Kecskeméthy Aurél: *naplója 1851–1878*. (kiad. Rózsa Miklós) Bp., 1909. 3, 68–69, 82–83. – *Madách Imre összes művei*. (Kiad. Halász Gábor) Bp., 1942. II. 762, 766. – Dessewffyék 1850 tavaszi emlékiratát közli: E. von Friedenfels: *Joseph Bedeus von Scharberg*. Wien, 1877. II. 434–441. – Somssich Pál: *Magyarország és királyának törvényes joga*. Bécs, 1850. – Zsedényi Ede: *Ungarn's Gegenwart...* Wien, 1850. – Uő. *Die Verantwortlichkeit des Ministeriums und Ungarns Zustände...* Wien, 1851. – Szécsen, A. gr.: *Politische Fragen der Gegenwart*, Wien, 1851. –

Török János: *Magyar életkérdések, összhangzásban a közbirodalmi érdekekkel*. Pest, 1852. 143–144, 149. – Eötvös József: *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*. (H. n.) 1850. – Trefort munkálatát elsőként közli saját fordításában: Gángó Gábor: *Trefort Ágoston tervezete az osztrák birodalom megszervezésére 1850 novemberében*. Aetas, 1999. 1–2. sz. 187–207. Megtisztelő hivatkozását illetve megemlítem, hogy a munkálatról előttem már szólt R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történelemszemlélet a magyar történetírásban*. Bp. II. 239. – Kemény minősítését saját röpiratáról közli: Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. Bp. 1883. II. 196. – Az idézett szöveget ld.: Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után* (1851). In: *Báró Kemény Zsigmond Összes Művei*. (Kiad. Gyulai Pál) Bp. 1908. XII. 328. – Jubál Károly: *A honmentés tervezete* (1851) Ld. Lukács Lajos: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867*. Bp., 1955. 372–377. – Makk József: *János szózata*. (1851) Közli: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában*. (S. a. r. Jánossy Dénes) Bp. 1940. I. 523–545. – Kossuth Kútahyából 1851. június 15-én Teleki Lászlónak küldött munkálatát ld. Magyar Országos Levéltár. R. 90. I. 797. – Kossuth alkotmányjavaslatának eredeti francia nyelvű, Kútahya, 1851. április 25-i keltezésű szövegét közli: Kastner, Eugenio: *Mazzini e Kossuth*. Firenze, 1929. 120–140. – Fordítását és több változatát ld. Spira György: *Kossuth és alkotmányterve*. Debrecen, 1989. – Vö. Szabad, György: *Lajos Kossuth's Role in the Conceptualization of a Danubian Federation. In: Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998*. (Ed. Ignác Romsics – Béla K. Király) Bp. – New York, 1999. 61. és kk.